

Ilija PUŠIĆ

ARHEOLOŠKI LOKALITETI I STANJE ARHEOLOŠKE NAUKE U BOKI KOTORSKOJ

Uže područje bokokotorskog zaliva, zbog svojih prirodnih, strateških i ekonomskih uvjeta bilo je kontinuirano naseljeno raznim aglomeracijama i populacijama skoro kroz čitavi period kojega obrađuje arheologija. Prirodne uslove pogoduje umjerena klima, bujna mediteranska i subtropska flora i fauna, blago terasasto zemljiste nastalo ispiranjem krečnjačkih masiva Orjena i Lovćena, žive i nepresušive vode, kao i razuđenost obale, vrlo povoljne za sve blagodeti koje pruža more. Stratešku pogodnost čini konfiguracija terena sa diskretnim prilazima i morem i kopnom, tako da su svaka spoljna uznemirivanja osućećena, a takođe najidealniji zaklon od svih prirodnih nepogoda koje dolaze morem. Ekonomski potencijal ovoga kraja bio je u prvom redu zemljoradnja, stočarstvo i ribolov, zatim lov, pčelarstvo i domaća radinost. U antici, Boka Kotorska je imala ogroman privredni prosperitet u trgovini, o čemu svjedoče kako antički istorijski izvori, tako i vrlo bogat arheološki materijal, vezan za tu privrednu oblast, a otkriven po čitavom terenu Boke Kotorske.

P R E I S T O R I J A

Do 1962. godine na teritoriji Boke Kotorske nijesu vršena никакva arheološka iskopavanja iz preistorije. Sva znanja, ili bolje rečeno prepostavke i hipoteze zasnovane su na rezultatima rekognosiranja i sporadičnih nalaza po terenu. Antički spisi, koji pominju još od IV vijeka stare ere Boku Kotorsku sa raznim nazivima kao što su Ridzon potamos, Kolpos Ridzonikon, Sinus Rizonikus itd. posvećuju ovom zalivu određenu pažnju i to naročito u spisima koji govore o pomorstvu i trgovini, o ratovima i etnografiji.¹⁾ Ali iz ovih spisa mi

¹⁾ Ilija Pušić, Boka Kotorska u djelima antičkih pisaca, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, XII, 1964. str. 267-273.

samo saznajemo da su teritoriju Boke Kotorske naseljavali Iliri sa svojim plemenima, savezima i dinastima tih saveza. Iz ranijih, pred-ilirskih faza civilizacija na ovom terenu za sada nema nikakvih podataka. Sve što je do sada otkriveno ne zaslužuje naučnu pažnju, jer je taj vrlo oskudan materijal registrovan bez najosnovnijih podataka. Iz tih predmeta izdvajamo jednu kamenu kalupastu sjekiru pronađenu na poluostrvu Luštici kao sporadičan nalaz prilikom kopanja jedne jame za kreč, kao i jednu bronzanu sjekiru, eksponat u Zavičajnom muzeju, za koju se ne zna ni mjesto nalaza.

Najinteresantniji lokalitet, kojega za sada svrstavamo u pred-ilirsko doba, je crteži na stijeni u Lipcima. To novo otkriće unijeće nešto više svjetlosti ne samo u preistoriju Boke Kotorske, nego i u ovom djelu Balkanskog poluostrva. Na jednoj strmoj stijeni, udaljenoj oko 600 m. od morske obale, između Morinja i Risna, a na površini oko desetak kvadratnih metara ucrtano je 7 figura jelena u pokretu, zatim nekoliko motiva svastike i kvadrata. Figure jelena su veličine 35-40 sm. Crteži su vrlo primitivna stilizacija izvedeni po svoj prilici povlačenjem prstom bojom sastavljenom od kreča i ilovače, u nijansi blijedog okera. Na osnovu motiva i tehnike, analogije i još nekih važnih elemenata otkrivenih na samom lokalitetu, pretpostavlja se da ovi crteži potiču iz jedne od kasnijih faza bronzanog doba.³⁾

Sve kulturno nasleđe, na osnovu kojega rekonstruišemo preistoriju Boke Kotorske, ostavili su nam Iliri, i to ne oni Iliri koji su konstatovani među nalazima u Risnu⁴⁾ i Budvi,⁵⁾ već Iliri antagonistički raspoloženi prema grčkim kolonistima i Risna i Budve, a koji su sve do II vijeka stare ere zadržali svoju preistorijsku kulturu željeznog doba. To su naši južno hercegovački i bokeljski Iliri, popularno nazvani kozari.

Novije rekognosciranje terena Boke Kotorske, koje je još u toku, dalo je velike rezultate u otkrivanju lokaliteta koji su pripadali Ilirima. Nakon kompletiranja materijala sa rekognosciranja u prvom planu se ističe pojava mnoštva gomila — mogila, uglavnom konstruisanih od kamena, na prirodnim uzvišenjima ili na padinama brda. Raspored ovih gomila na užem području Boke Kotorske, nametnuo je potrebu da ih podijelimo prema rejonima gdje su one grupisane pa smo dobili: Rejon hercegnovskog zaleđa sa selima: Sutorina, Podi, Kameni, Mojdež, Mokrine, Kruševica i Vrbanj. Ovdje je registrirano oko 40 gomila i dvije gradine. Primorski rejon obuhvata her-

²⁾ Ilija Pušić, Preistorijski crteži na stijeni u Lipcima, Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja, IV, Sarajevo 1966. str. 187-191.

³⁾ A. Evans, Antiquarian researches in Illyricum, Westminster, 1883. I, II, str. 23.

⁴⁾ Mihovil Abramić, Antički nalazi u Budvi, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske br. 1-3, Kotor 1937, str. 33; Jozo Petrović, Nekropola u Budvi, Umjetnički pregled za 1930. god. str. 168-172.

cegnowsku rivjeru sa selima: Kuti, Žlijebi, Repaje, Bakoči, Bunovići, Bjelske Kruševice, zatim Morinj i Risan. Ovdje su konstatovane 22 gomile. Treći je rejon poluostrvo Luštica i Krtoli sa 37 gomila i jednom gradinom. Na ovaj rejon nastavlja se Gribalj i Paštovići sa takođe velikim brojem gomila koje još nijesu detaljno ruknoscirane i ubilježene.

Sistematska istraživanja izvršena su na 4 gomile: U selu Vrbanju iznad Herceg-Novoga Bogdanova Gomila, u selu Kutima, zaosek Glogovik jedna gomila, a u Krtolima 2 gomile i to Milovića gomila i Milovića lokve. Iz dokumentacije sa kojom raspolažemo, može se konstatovati da je pojava Ilira u Boki Kotorskoj sinhrona sa opštim zbijanjima u ilirskoj preistoriji kod nas: Sahranjivanje pokojnika vrši se u gomilama konstruisanim uglavnom od nabacanog kamenja, rjeđe od zemlje i kamena, a najrjeđe od same zemlje. Zastupljena su oba načina sahranjivanja, spaljivanje i zakopavanje sa jedne bronzane igle pribadače.⁵⁾

Bogdanova gomila u Vrbanju je konstruisana od kamena i zemlje, što je svakako uslovio sastav tamošnjeg terena. U gornjim mlađim slojevima konstatovano je spaljivanje bez grobnih konstrukcija, a u nižim starijim slojevima otkriven je jedan grob konstruisan pločama sa dobro očuvanim skeletom u zgrčenom položaju. Materijal u ovoj gomili je vrlo siromašan a sastoji se od ulomaka keramike vrlo malih dimenzija, nekoliko omega ukosnica, jedne perle od staklene paste, jedne niske od kamena, vrh strijele od željeza i jedne bronzane pribadaše.⁶⁾

Gomila u Glogoviku je konstruisana od samog lomljenog kamena. Ovdje su konstatovani isključivo spaljeni pokojnici bez grobni konstrukcija. Grobni inventar je bogatiji: osim nekoliko tipova keramike ovdje je pronađeno bronzanog nakita, niske od čilibara, staklene paste i keramike, zatim nekoliko željeznih fragmenata koji su pripadali noževima i strijelama.⁷⁾

Milovića gomila u Krtolima je takođe konstruisana nabacanim kamenjem sa dva vijenca od niza kamenja i to spoljni vijenac koji je građen od većih kamenja debljine do 1,20 m. i drugi koncentrični vijenac dva metra prema centru, takođe formiran većim kamenjem. Grob je konstatovan u blizini centra ukopan u zemlji ispod kamenja, sa konstrukcijom od ploča. Pokojnik je sahranjen u zgrčenom položaju bez priloga. Prilozi su pronađeni u masi kamene gomile i to

⁵⁾ Čedo Marković, Prilog proučavanju načina sahranjivanja kod Ilira u severnom delu Crne Gore i Bokokotorskog zalivu, Materijali IV, VII Kongresa arheologa Jugoslavije, Herceg-Novi, 1966, str. 55-59. Iskopavanja na Vrbanju vršiće je 1965. god. Zavičajni muzej u Herceg-Novome, u kojemu je izložen materijal.

⁶⁾ Ilija Pušić, Glogovik, Kuti, Herceg-Novi, Ilirska gomila, Arheološki pregled 4, 1962. god. str. 76-78, T. 11.

nekoliko fragmenata keramike, nekoliko keramičkih pršljenova, jedan bronzani privjesak i jedan novčić Balajosa?).⁷⁾

Istom akcijom otkopana je i jedna gomila na Milovića lokve, koja je po konstrukciji identična sa Milovića gomilom, samo što ovdje nije pronađen grob, nego samo nekoliko keramičkih ulomaka.⁸⁾

Rekognosciranje je registrovalo i nekoliko gradina: Dvije gradine u Luštici, dvije u Krtolima, jednu u Vrbanju, jednu u Kruševicama, dvije u Krivošijama (ove dvije pripadaju najširoj teritoriji Boke Kotorske) i jednu u Risnu. Do sada nijesu vršena nikakva arheološka istraživanja, sem na gradini sv. Luka u Krtolima, na kojoj je otkriven materijal iz antike.⁹⁾ Vrlo interesantna i vrijedna naučne pažnje je gradina u Vrbanju koja zauzima konfiguraciju jednog čitavog brežuljka koji se nalazi na vrbanjskoj visoravni. Gradina je od vrha do podnožja sa dvije strane utvrđena sa 6 šančeva, dok su dvije strane nepristupačno strmo stijene sa jednim jedinim klancem za prilaz ili otpust. Ni na ovoj gradini nijesu vršena nikakva arheološka istraživanja, sem nešto detaljnijeg rekognosciranja, a ulomci keramike koji su sakupljeni kao površinski nalazi svojim oblicima i fakturom prate nalaze iz gomila. Gradina u Risnu je vrijedna po mena samo u toliko što je na istom prostoru jedan od ilirskih dinasta sagradio »dobro utvrđeni gradić udaljen od mora na risanskoj rijeci«.¹⁰⁾ Usled čestih rušenja i dograđivanja na ovoj gradini u istorijsko doba, vrlo je teško izvršiti solidno rekognosciranje.

U selu Bunovićima, u jednoj visokoj stijeni, je formirana jedna kraška pećina, u narodu nazvana Ristovica. Materijal sa ovog lokaliteta sastavljen je od površinskih nalaza sakupljenih po čitavoj površini pećine, a djelom iskopan iz jedne sonde $1 \times 1 \times 0,50$ m. koja je otkopana prilikom rekognosciranja. Iako je materijal isključivo keramika, bez veće opreznosti može se konstatovati da se ovdje radi o jednoj starijoj ilirskoj ili predilirskoj kulturi. Na to nas upućuju fragmenti velikih recipijenata izduženog širokog vrata sa bradavičastim ispučenjima na trbuhi i jezičastim drškama na vratu, kao i jedan fragmenat ovalne zdjele sa presavijenim obodom prema unutrašnjosti suda i po tom obodu dekorisan kosim urezanim linijama. Rekognosciranjem ovoga terena konstatiše se da su ovdje izuzetno pogodni uslovi za preistorijsko stanovanje — sklonište: šuma, voda, konfiguracija terena pogodna za napad i odbranu, a pristup pećini moguć je samo jednom vrlo strmom uskom stazom. Otvor pećine je trouglastog oblika visine oko 8 m. Širina pećine je od 5 do 15 m. U dnu pećine nastavlja se jedna manja pećina dužine oko 15 m. a

⁷⁾ M. Parović Pešikan, Milovića gumno, Tivat, Ilirske humke, Arheološki pregled 9, 1967. str. 32 i 33, T. VII, 2.

⁸⁾ M. Parović op. cit. str. 34.

⁹⁾ M. Parović op. cit. str. 34-37.

¹⁰⁾ Polibije, Istorija, II, 11-12.

širine i visine koliko može proći manji čovjek. U Zavičajnom muzeju se planira u 1970. godini da se na ovom lokalitetu izvrši sistemsко arheološko iskopavanje. Materijal iz pećine je deponovan u Muzeju.

Na osnovu iznesenih podataka iz preistorije Boke Kotorske rezimiramo opštu situaciju tako da preistorijske lokalitete na ovom području vezujemo za vremenski iste lokalitete iz susjedne Hercegovine i Crne Gore kako je to već konstatovao Garašanin.¹¹⁾ Ukoliko se ovdje može govoriti o nekim specifičnostima to je da su do sada istraženi lokaliteti vrlo siromašni sa materijalom, tako da će biti potrebno istražiti mnoštvo lokaliteta da bi se mogao kompletirati materijal koji je potreban za potpunu analogiju.

A N T I K A

Dok bokokotorski Iliri žive u staro konzervativnom duhu mlađeg željeza kroz čitavi V i IV vijek stare ere, dотle gradovi Risan, Budva i ostali antički eporiumi, razvijaju svoju antičku kulturu u svojim vidovima po uzoru na njihove metropole. U donjim starijim slojevima budvanske nekropole, koja datira iz IV vijeka stare ere, pronađen je materijal koji svojom fakturom i ukusom za umjetničko oblikovanje pokazuje visoki domen civilizacije i kulture reflektirane iz grčkih kulturnih centara toga doba. U tim slojevima, na nadgrobnim spomenicima pojavljuju se i imena autohtonog stanovništva Ilira, koji su u tom gradu obavljali trgovinu i bili slobodne zanatlje. Materijal iz budvanske nekropole djelom je nestao, a djelom je rasut po raznim muzejima. U Budvi je deponovan samo jedan dio tog dragocjenog materijala.

Risan je takođe uživao visoki stepen antičke kulture za vrijeme grčke kolonizacije. Evans je na lokalitetu Carine otkrio materijal koji govori o živoj grčkoj koloniji od V do III vijeka stare ere. Na lokalitetu Solila, nedaleko od Tivta, takođe su otkriveni predmeti u keramici koji potvrđuju visoku antičku kulturu koju su i ovdje donosili grčki trgovci.¹²⁾ Sporadični nalazi keramike, novca i ostalih predmeta grčkog porijekla iz V, IV i III vijeka stare ere, neosporno svjedoče da se na obalama Boke Kotorske vodila živa trgovina između mediteranskih trgovaca starog vijeka i domorodaca.

Treći vijek stare ere bilježi i pojavu ilirskih plemenskih saveza. Teritorijom Boke Kotorske vladao je Ardijejski plemenski savez na čelu sa svojim dinastima. Kraljica Teuta, koja je bila na čelu ilirskih plemena, u doba Ilirskih ratova sklonila se u Risan i odatle uprav-

¹¹⁾ M. Garašanin, Materijali IV, Herceg-Novi, 1966, str. 203-207.

¹²⁾ Maja Parović — Pešikan, Novi arheološki nalazi u okolini Tivta, Starinar, Knjiga XIII—XIV, Beograd 1965, str. 211-217.

ljala otporom protiv Rima.¹³⁾ Ovo doba se smatra početkom osvajanja južne Jadranske obale od strane Rimske imperije, kao i postepeno porimljavanje autohtonog stanovništva. Ekspedicija Anciusa Gala 168. god. stare ere svojim proglašima konsoliduje rimsku vlast na Južnom Jadranu i po njegovim dokumentima saznajemo da su u to doba na teritoriji Boke Kotorske živjela plemena Agravoniti i Rhizoniti.¹⁴⁾ Iz ovog prelaznog doba, kada autohtonu stanovništvo stvara svoje uslove života po uzoru na grčke koloniste i rimske osvajajuće, pored nešto grobnih nalaza imamo nekoliko emisija ilirskog novca sa likom Balajosa, koji nosi obilježje uticaja i grčkog i rimskog novca. Ovdje je najinteresantnija emisija novčića kovanog u Risnu, koji nosi na aversu glavu Zevsa, a na reversu u dva reda RIZO.¹⁵⁾ Pitanje preciznijeg datovanja ovog novca još je u nauci otvoreno, sporan je bazileos Balajos, kojega antički spisi ne pominju.

Antički gradovi Risan, Agruvium i Budva za čitavo vrijeme rimske dominacije na teritoriji Boke Kotorske, bili su nosioci ekonomskog i kulturnog života u ovim krajevima. U Risnu i u Budvi vršena su arheološka istraživanja, dok Agruviumu nauka još nije odredila mjesto njegove ubikacije. U Risnu, na lokalitetu Carine, gdje je ubiciran rimski Risinium, nijesu vršena sistematska arheološka iskopavanja. Nekoliko sondažnih iskopavanja samo su potvrdila Evansovu pretpostavku da na tom lokalitetu treba tražiti Risan. Jedino materijal kojega je u starom Risnu otkopao, sakupio i nabavio Evans može poslužiti u determinaciji Risna kao antičkog lokaliteta. Posebnu pažnju zaslužuje otkriće, iskopavanje, restauracija i konzervacija vile urbane na lokalitetu Pješčine u Risnu, koja je otkrivena prilikom gradnje koštane bolnice u Risnu, a koja sa kompleksom mozaika predstavlja rijedak primjer rimske dekorativne umjetnosti II vijeka nove ere.¹⁶⁾ Od četiri mozaikom popatoshanih soba u vrlo dekorativnom geometrijskom stilu, odvajamo onaj iz četvrte sobe sa prikazom ležećeg Hipnosa ukomponovanog u medaljonu, a koji predstavlja visok domen umjetnosti svoga doba.

Najnovija sondažna iskopavanja na Carinama, koja je 1968. god. izvodio Zavod za zaštitu spomenika kulture dala su dovoljno podataka da se otkopavanju antičkog Risna mora prići najozbiljnije i to

¹³⁾ Plinije, Istorija II, 11, 16.

¹⁴⁾ Tit Livije, 45, 26, 13. »Agravonitas, Rhizonitas...«

¹⁵⁾ A. Evans, On some recent discoveries of Illyrian coins, prevod A. Zuhelika, Zagreb 1880, Vjesnik hrv. arh. društva 1, 2, 3 i 4 od 1882. str. 44-47.; J. Brunšmid, Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens (Abhandlungen des Archäologisch — epigraphischen Seminares der Universitas Wien, Heft XIII), Wien 1898. str. 78-85 (br. 1-47); Duje Rendić Miočević, Prilog emisijama srebrna novca ilirskog kralja Balaja, Numizmatičke vesti br. 25, Godina XIV, Zagreb 1967. str. 1-5.

¹⁶⁾ Dušan Vuksan, Mozaici u Risnu, Albanija od 1932 No. Zavod za zaštitu spomenika kulture SRCG izvršio je konzervaciju i restauraciju mozaika u toku 1965. i 1966. god.

odmah, dok ritam savremenog urbanizma nije zahvatio sve slobodne terene.

Antički spisi na teritoriji Boke Kotorske pominju Agruvium »Opidum civium romanorum Agruvium«.¹⁷⁾ Odavno su oko lociranja ovoga grada vođene naučne rasprave i polemike. Stanje nauke po pitanju antičkog Agruvijuma je onakvo kako je izneseno na VII Kongresu arheologa Jugoslavije.¹⁸⁾

Budvanska nekropola, otkrivena prilikom gradnje hotela Avala i nastavljena sa iskopavanjem samo onda kada je to zahtijevala urba-na izgradnja, pružila je solidne podatke za rekonstrukciju kulturnog i ekonomskog prosperiteta rimske Butue, i upoznala nas sa finesama rimske provincijske umjetnosti tog doba.

Normalna je pojava da se na ovako relativno malom terenu, kojega zahvata Boka Kotorska, gdje egzistiraju tri antička grada, registruje mnoštvo manjih lokaliteta. Rekognosciranja u tom pravcu dala su dobre rezultate. Materijal sa rekognosciranja je kompletan i daje jasnu sliku rasprostranjenja antičkih lokaliteta u Boki Kotorskoj. Materijal sakupljen na terenu, a koji indicira postojanje antičkog lokaliteta deponovan je u Zavičajnom muzeju.

Mnoštvu lokaliteta iz tog doba pogodovala je i pojava rimske ceste koja je od Epidaurusa do Skodre prolazila kroz Boku Kotorsku. Po karti Peutingerijani ta cesta je prolazila kroz Risan i Budvu. I ova cesta još nije detaljno istražena, jer je u nauci registrovano nekoliko njenih varijanti,¹⁹⁾ ali bez obzira na pravac njene trase ona je u mnogome uslovila pojavu brojnih lokaliteta.

Odmah iza Epidaurusa, obalom prema Konavlima postoji jedan mali zaton Molunat. Na samoj obali postoje ostaci zidina neke antičke građevine. Oko tih zidina rasuti su fragmenti raznovrsne keramike, naročito ulomci amfora i tipičnih rimske tegula. U šту se mogu sakupiti i raznobojni kamenčići od mozaika. U malom zatonu kraj naselja i dan danas jedan mještanin vješto roni amfore iz mora i nudi ih kupcima za dobre pare. Iznad naselja Molunat, na oko 600 m. od morske obale, u jednom maslinjaku stoje dobro očuvani ostaci jedne antičke zgrade. Zidovi su očuvani i do 2 m. visine. Jedna

¹⁷⁾ Plinije, Naturalis historiae 3, 144 »oppida civium Romanorum Rhizinium, Acruvium, Butuanum...«; Ptolomej Klaudi 2, 16, 5.

¹⁸⁾ Ilija Pušić, Prilog ubikaciji antičkog Agruviuma, Materijali IV, Herceg-Novi 1966, str. 65-69. Πίζιον, Ἀχρούον, Βουδόύα

¹⁹⁾ Antun Mayer, Doprinosi poznavanju rimske cesta u Dalmaciji, Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku, sveska LI, god. 1930. i 1934. str. 135 i 136. Henri Cons, La province romaine de Dalmatie, Pariz 1882. str. 381; A. Evans, op. cit. str. 88 i dalje; Grga Novak, Iz topografije Rimske provincije Dalmacije, Nastavni vjesnik, knjiga XXVII od 1918, sv. 3, str. 83; Pavao Butorac, Boka Kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića, Vjesnik za arheolog. i hist. dalmatinsku, knjiga XLIX od 1922-27. str. 26 i 27. kao i rad S. Mijuškovića štampan u ovoj ediciji.

zasvođena prostorija još je vrlo dobro očuvana. O ovom nalazu obavješten je Konzervatorski zavod u Dubrovniku, jer je lokalitet na teritoriji dubrovačke opštine.

Sutorina je uvala između konavolskih i hercegnovskih brda između kojih teče istoimena rijeka. Po nekim naučnicima Sutorina vodi porijeklo svog imena prema njenom geografskom položaju u odnosu na neku kulu, tvrđavu turus (otud: sub turus, suturus, sutors, sutorina). Gradnjom ceste kroz sutorinsko polje 1905. god. na lokaciji zvanom *Stanišićovo* otkriveni su ostaci arhitekture, keramike, novca, raznobojnog mozaika u neznatnim fragmentima i jedno torzo Dijane. Lokalitet bi pao u zaborav da nije na tom mjestu otpočela urbana izgradnja 1961. god. Prilikom kopanja jedne zgrade naišlo se na antičke zidine, keramiku, fragmente mozaika i stakla. Nažalost, intervencija je dosta zakasnila i nije bilo moguće ispitati ugroženi teren, ali ovo otkriće navelo nas je da tragamo za elabartima ili savremenicima iz gradnje ceste. Saznali smo da je hercegnovski apotekar Niko Đonović, pasionirani skupljač starina, obavješten o nalazima 1905. god., pregledao radilište, sakupio predmete koji su ga interesovali i o nalazu napisao jednu brošuricu.²⁰⁾ Od svih nalaza najviše nas je interesovalo torzo Dijane, ali nažalost, zakasnili smo samo za par mjeseci, jer su naslednici Nika Đonovića torzo otuđili. Srećom, saznali smo ime sadašnjeg vlasnika i zadovoljili se samo fotografijom.

U Sutorini se nalaze još dva lokaliteta: Čenić, na padini južnog, a Lučići, na padini sjevernog brda. Na oba lokaliteta konstatovali smo tragove arhitekture, fragmente keramike, tegula i amfora. U Čeniću, se vide redovi lijepo tesanog kamena koji su pripadali nekoj vrlo solidno rađenoj građevini.

Od Sutorine prema istoku uzdiže se brežuljak *Bajer* ispod koga je lociran Herceg-Novi. U sjevernom podnožju tog brežuljka otkriven je sklop antičkih zidina razasutih po čitavom terenu. I ovdje se može na površini od 2 hektara sakupiti mnoštvo keramike raznih rimske recipijenata, različitih faktura i oblika.

Na zapadnoj padini Bajera, prilikom planiranja terena za igrašte, otkriveni su ostaci antičkih zidina u temeljima. I ovdje je teren bogat materijalom i ulomcima keramike raznih vrsta, a primjećen je i jedan primjerak »tera sigillata«.

Hercegnovska rivjera izgleda da je bila dosta gusto naseljena u doba rimske dominacije. Ni jedno naselje duž obale ne postoji bez tragova postojanja antičke arhitekture: U uvali Zelenike, na lokalitetu zvanom *Lalovina*, konstatovana je arhitektura i keramika; u Kumboru su tri lokaliteta sa nalazima iz antike i to *Obješenjak* i *Mašinska* na obali mora i *Vojinovo* na brežuljku iznad Kumbora. U

²⁰⁾ Nik. Đonović, Sutorina und die Römischen funde, Beč 1906.

Mašinskoj je prilikom kopanja jame za stub otkriven grob konstruisan tegulama i u njemu među keramičkim nalazima pronađen jedan zlatnik — triens Romula Avgustula. U Đenovićima su nedavno otkrivena 3 groba konstruisana tegulama sa keramičkim nalazima. U Bijeloj su dva antička lokaliteta: *Grabe* i *Rake*. Na *Grabe* je otkrivena jedna ranohrišćanska bazilika, koja je djelom uništena obradom zemlje, a očuvan je istočni dio sa apsidom u visini do 1 m. U brodu bazilike konstatovan je mozaik. Na *Rake* je konstatovana antička nekropola. Grobovi su uništeni obradom zemlje, ali se i danas pronalaze predmeti koji su pripadali grobnom inventaru. Po novcu koji je tu pronađen izgleda da je nekropola bila aktivna u II, III i IV vijeku nove ere. U *Kamenarima*, na jednom dominantnom brežuljku iznad obale, konstatovani su temelji jedne antičke građevine sa dobro očuvanim pragovima. Na Luštici su registrovana dva antička lokaliteta: Na *Rosama* je otkriven čitavi kompleks zidina sa apsidom, a u uvali *Zanjić* zidovi jedne, po svoj prilici, ranohrišćanske bazilike. Ovdje su vršena zaštitna iskopavanja i otkrivena je krstionica čiji su zidovi očuvani u visini 1 m. i mozaični patos.

U risanskom bazenu, koji se nastavlja na hercegnovsku rivjeru, sem antičkog Risna nijesu registrovani drugi lokaliteti. Lepidi koje konstatujemo oko Risna, a naročito one u Perastu, nesumnjivo pripadaju antičkom Risnu.²¹⁾

Interesantna je činjenica da je kotorski bazen mnogo siromašniji u antičkim lokalitetima u upoređenju sa ostalim područjima Boke Kotorske. Ova konstatacija ide u prilog hipotezi da rimska cesta nije prolazila kroz kotorski bazen, nego od Risna skretala prema Krivošijama, a odatle lovćenskom kosom do Budve,²²⁾ kao i teoriji da antički Agruvium nije mogao egzistirati na području današnjeg Kotora.²³⁾

U kotorskem bazenu do sada su registrovana tri antička lokaliteta: antička građevina i groblje u *Škaljarima*, nalazi u Prčanju kod crkve sv. Toma i antički grob u Dobroti. U *Škaljarima* su vršena sistematska arheološka iskopavanja, a rezultati ukazuju da i građevina i nekropola potiču iz kasnije antike — početak III vijeka. Na lokalitetu sv. Tome u Prčanju, prilikom arheoloških radova na srednjevjekovnoj crkvi iz VIII vijeka, otkriveno je mnoštvo keramike i

²¹⁾ Lapide sa teritorije Boke Kotorske donosi CIL III, Djuzepe Djelčić, Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro, Zadar 1880. pokušava svrstati lapide po mjestu nalaza.

²²⁾ A. Evans, op. cit. P. Butorac, op. cit.

²³⁾ Antun Mayer, Studije iz toponomastike rimske provincije Dalmacije, Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku, sveska L, god. 1928. i 1929. str. 85-93; Indogermańskie Forschungen, Heft 14, Berlin 1926. str. 139-201. Ivo Stjepčević, Kotor i Grbalj, Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku, sveska L, god. 1914. str. 5.

ulomaka tegula iz rimskog perioda.²⁴⁾ U blizini ove crkve otkriven je jedan žrvenik od mermara i fragmenti nekog sarkofaga, što upućuje na pretpostavku da je crkva sv. Tome kontinuitet nekog antičkog svetišta.²⁵⁾ Grob sa grčkim nadgrobnim natpisom sa pomenom ljekara Lukiosa otkriven je u Dobroti.²⁶⁾ Osim ovoga natpisa koji je pronađen in situ, na današnjoj teritoriji Kotora i bliže okoline do sada je registrovano desetak, ali bez sigurnih i provjerjenih podataka o njihovom porijeklu. Pavle Mijović je u tim natpisima izabrao njih četiri za koje smatra da su nastali u Kotoru, i koristi ih kao materijal u dokazivanju o ubikaciji antičkog Agruviuma na terenu današnjeg Kotora.²⁷⁾

Tivatski bazen sa arhipelagom registruje vrlo značajne lokalitete iz antike. Poluostrvo Prevlaka dijeli Tivatski zaton i čini dvije uvale: Solila i Bobovište. Na Prevlaci su prilikom iskopavanja srednjevjekovne bazilike 1858. i 1959. otkriveni tragovi arhitekture neke antičke građevine sa mozaikom. Istrom akcijom otkriveni su u temeljima srednjevjekovne bazilike, ulomci dekorativne plastike iz kasne antike. Prevlaka se veže sa kopnom na lokalitetu zvanom *Brda*, pa je tu ista ekipa 1959. otkrila jedan pločnik za sakupljanje vode i podzemnu cisternu konstruisanu svodom. Opus ove arhitekture je antički i vrlo dobro je očuvan, jer ga je nanos zemlje sa brežuljkama brzo zatrpaо i na taj način zaštitio od propadanja. U podnožju istog brežuljkama otkriven je jedan kasnoantički grob, konstruisan tegulama u kojem je od intentara pronađena jedna fibula iz IV ili V vijeka.²⁸⁾

Na lokalitetu *Solila*, gdje je pronađena grčka keramika iz V vijeka stare ere, pronađeno je keramike i keramičkih ulomaka iz doba rimske antike. Ovakva keramika pronađena je i u uvali *Bobovište*.²⁹⁾ Na ovom terenu pronađen je i ulomak jedne tegule sa natpisom SVRI³⁰⁾ i jedan sa natpisom TI PANSIANA.³¹⁾

Starija literatura pominje nekoliko rimskih epigrafa koji su otkriveni na Prevlaci i bližoj okolini.³²⁾ Danas na Prevlaci u crkvi sv.

²⁴⁾ Dokumentacija i materijal sa arheoloških radova i konzervacije sv. Tome u Prčanju nalaze se u Zavodu za zaštitu spomenika kulture SRCG, neobjavljeno.

²⁵⁾ Niko Luković, Boka Kotorska, Cetinje 1951, str. 186.

²⁶⁾ Antun Mayer, Novonađeni grčki natpis u Kotoru, Nastavni vjesnik, knjiga XL, sveska 1-4 od god. 1931. i 1932. str. 189.

²⁷⁾ Pavle Mijović, Acruvium, Decatera, Kotor u svetu novih arheoloških otkrića, Starinar, knjiga XIII—XIV, god. 1962. i 1963, Beograd 1965. str. 26-47.

²⁸⁾ Dokumentacija i materijal u SAN, neobjavljeno.

²⁹⁾ Maja Parović — Pešikan, Novi arheološki nalazi u okolini Tivta, Starinar, knjiga XII—XIV, god. 1962. i 1963. Beograd 1963. str. 211-217.

³⁰⁾ CIL 3213, 19; Djelčić, op. cit. str. 21, br. 18.

³¹⁾ CIL 3213, 30; Djelčić, op. cit. str. 21, br. 17.

³²⁾ Ivo Stjepčević, op. cit.

Trojice, uzidan je kao spolja jedan rimski natpis sa pomenom tri-busa Egnacija i Sergija³³⁾ i jedan žrtvenik sa pomenom Junone Lucine, uzidan u dvorištu crkve na Otoku u Tivatskom arhipelagu.³⁴⁾

Krtoli i Grbalj, na osnovu do sada pokupljenih podataka sa rekognosciranja, bili su živo naseljeni za vrijeme Rimske imperije. U Krtolima je do sada otkriveno najznačajnije nalazište Gomilica sa arhitekturom i keramičkim nalazima od II i I vijeka stare ere pa sve do kasne antike.³⁵⁾ U Gošćima je 1967. otkrivena arhitektura i neobično mnogo keramičkih ulomaka. I ovdje nekoliko otkrivenih objekata potvrđuju kontinuitet naselja od III vijeka stare ere do kasne antike pa i dalje.³⁶⁾ U Krtolima je kopajući vinograd 1958. god. jedan mještanin naišao na rimsku nekropolu, pokupio nađeni inventar i predao Pomorskom muzeju u Kotoru. Po novcu koji je sakupljen sa ostalim predmetima, ovi grobovi datiraju iz III vijeka nove ere.³⁷⁾ Dalje, na teritoriji Grblja registrovani su ovi antički lokaliteti: Vranovići, lokalitet *Pjaca* gdje je konstatovana jedna pravougaona zgrada sa mozaikom i mnoštvom rasute keramike. Oblik temelja, debljina zidova i položaj na kojem je ova zgrada bila locirana upućuju da je ona imala ulogu tvrđave — turusa. U maloj uvali zvanoj Trašte je naselje *Bigovo*. Na jednom kompleksu obradivog zemljишta nedaleko od morske obale konstatovane su antičke zidine i to: na samoj padini sjevernog brda jedna građevina kvadratnog oblika sa zidovima očuvanim do preko 1 m. zidanih obrađenim tesanicima, jedan čitavi kompleks zidina, očuvanih do 1 m. takođe zidani tesanicima, a u sred tog kompleksa nalazi se jedna podzemna pravougaona manja građevina zasvođena i popatosana mozaikom. Inače, po čitavom ovom terenu razbacani su tesanici raznih dimenzija koje mještani upotrebljavaju za gradnju međa, kao i mnogobrojni ulomci rimskih tegula i keramike.³⁸⁾ Od Bigova obalom prema Budvi je selo Krimovice, gdje smo na jednoj padini brežuljka konstatovali manju zasvođenu crkvu sa polukružnom apsidom, orientisanom Istok-Zapad, na čijem patosu smo otkrili mozaik od jednobojnih bijelih kamenčića. Što je najinteresantnije u ovom otkriću je to da smo na krovu crkvice konstatovali nekoliko rimskih tegula vezanih malterom.

U Grbaljskom polju najinteresantniji antički lokalitet je *Lastva*. U podnožju ogranka Lovćena i brda Topliša pa sve do mora prostire se vrlo plodna ravnica koju natapa jedan nepresušivi potok. Na sjeveru

³³⁾ Djelčić, op. cit. str. 17 br. 5. Ivo Stjepčević, op. cit.

³⁴⁾ Frane Bulić, Antički nalazi na Otoku kod Krtola, *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, XXVI, Split 1903, str. 146.

³⁵⁾ M. Parović — Pešikan, Tivat, Gomilica — antičko naselje, Arheološki pregled 9, Beograd 1967, str. 89 i 90.

³⁶⁾ M. Parović — Pešikan, op. cit. str. 34-37.

³⁷⁾ Materijal neobjavljen u Zavičajnom muzeju.

³⁸⁾ H. Kiepert, *Formae orbis antiqui* XVII, str. 5; Antun Mayer, op. cit.

vérnom dijelu te ravnice, gdje počinje terasasto zemljiste prema ograncima Lovćena, nalazi se jedan čitavi kompleks antičkih građevina. Tragovi arhitekture konstatuju se na prostoru od dva hektara: zidine i zidovi koji strše do 3 m. iznad površine zemlje zidani raznim opusima: rustični, pritesanim manjim kamenjem sa dosta maltera; tesani, slagani u redove raznih debljina; veliki tesanici — kvadruni, slagani bez redova sa upotrebom vrlo malo vezivnog maltera, kao i dosta zidova omalterisanih i sa spoljnje i sa unutrašnje strane. Konstatovani su temelji jedne zgrade sa apsidom na istoku i na zapadu, kao i jednu apsidu prečnika 5 m. koja ima sa spoljne površine lezene. Na jednoj livadi stoji kao spolija ugrađena dva odromna dovratnika, a po čitavom terenu razbacano je malterisano kamenje koje je pripadalo antičkim građevinama. U selu Lastvi jedan mještanin nam je pokazao jedan kapitel dekorisan vegetabilnim motivima i pticama, a u susjednim suvomeđama otkriveno je mnoštvo ulomaka tubulusa i keramičkih dekorativnih ulomaka — akterije. Sve ovo indicira da se ovdje radi o nekom znatnom antičkom ili kasnoantičkom arheološkom lokalitetu.

Arheološki indicioni materijal sa ovih lokaliteta deponovan je ili izložen u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novome.

RANI SREDNJI VIJEK

Boka Kotorska je dijelila sudbinu ranog srednjeg vijeka zajedno sa susjednom Dalmacijom. To dokazuju brojni lokaliteti iz toga doba, koji ni za najtaniju nijansu ne nose pečat jedne zatvorene cjeline. Sve ovdje što je otkriveno vjerna je kopija neimarskog i dekorativnog stila našega primorja, pa i Mediterana.

Grad Kotor se prvi put pominje u VII vijeku. Pretpostavlja se da je grad nastao naseljavanjem izbjeglog romanskog stanovništva iz Risna i Agruviuma za vrijeme varvarskih najeza.³⁹⁾ Ubrzo zatim, a naročito u IX vijeku, Kotor se razvio u znatan grad na ovom dijelu Jadranske obale. Iz tog doba u Kotoru bilježimo polet u arhitekturi, arhitektonskoj i plastičnoj dekoraciji u preromanskom stilu. To su uglavnom crkve sa bogatom plastičnom dekoracijom.

U Kotoru i kotorskom lapidarijumu evidentira se 38 arhitektonskih detalja dekorisanih u preromanskom stilu. To su kapiteli, nadvratnici, dovratnici, parapetne ploče-pluteji, djelovi ciborija, ambona, krstionica i abakusa. Motivi ove dekoracije su dvočlani i tročlani preplet, stilizovana lozica sa stilizovanim biljnim i životinjskim motivima, pasjim skokom (laufendes hund) krst, zatim i antički elementi koji prate ovu dekoraciju kao što su astragali, cik-cak

³⁹⁾ Petar Skok, Studije iz ilirske toponomastike, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1920. str. 32.

linije, meanderi, gute itd.⁴⁰) Od četiri natpisa iz tog doba tri su u komponovana u motiv pasjeg skoka, a jedan je na sarkofagu Andrijaća u crkvi sv. Tripuna.⁴¹) Na ovim spomenicima u Kotoru može se pratiti kontinuitet razvojnog puta preromanske plastike. Crkvena arhitektura iz ovog perioda u Kotoru nije sačuvana, ili do sada nije otkrivena. Temelji crkve sv. Petra u Šuranju kraj Kotora po nekim indicijama mogli bi poticati iz ovog doba.⁴²)

U susjednom Prčanju 1963. god. otkopana je crkva sv. Tome. To je krstooobražna centralna građevina, čiji su zidovi očuvani do svoda. U šutu, u unutrašnjosti crkve, otkriveni su stubovi sa kapitelima koji su podupirali svod, kao i nekoliko ulomaka preromanske plastike. Na osnovu arhitektonskog i dekorativnog stila J. Kovačević ovu crkvu datira u IX v.⁴³)

Fragmente preromanske plastike otkrili smo u crkvi i oko crkve sv. Stevana u Vranovićima u Grblju. Po dekorisanim fragmentima ne može se odrediti doba postanka preromanske crkve u Vranovićima, jer su dekori tipični za čitavo razdoblje preromanike od VIII do XI vijeka, ali po jednom donatorskom natpisu, kojega donosi Istorija Crne Gore, a koji je otkriven na Otoku kod Tivta, proističe da taj natpis pripada crkvi sv. Stevana u Vranovićima i po epigrafskim osobenostima pripada IX vijeku.⁴⁴)

Istorija Crne Gore pripisuje XI vijek i crkvi sv. Pavla u Mulu kod Kotora. XI vijek joj je određen po motivima preromanske plastike koji je tu konstatovan.⁴⁵)

Na poluostrvu Prevlaci u Tivatskom arhipelagu vršena su arheološka iskopavanja na srednjevjekovnoj bazilici. Tom prilikom je otkrivena velika količina ulomaka preromanske plastike i jedan donatorski natpis. Najinteresantniji nalaz koji je pripadao ovoj preromanskoj crkvi je parapetna ploča sa stilizovanom tročlanom lozicom u kojoj su ukomponovani vegetabilni motivi i lav. Materijal sa ovog lokaliteta indicira X vijek.⁴⁶)

U sv. Srđu kod Tivta uzidan je jedan donatorski natpis koji takođe pripada ovom razdoblju, a najkasnije X vijeku.⁴⁷)

⁴⁰) Ivo Stjepčević, Katedrala sv. Tripuna u Kotoru, Split 1938. T. 5, sl. 2; Jovanka Stojanović, Spomenik SAN LIII, str. 103-108; Ljubo Karaman, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva za god. 1941-1942. str. 94; L. Mirković, Fragment kivotija u crkvi sv. Tripuna u Kotoru, Starinar, knjiga II, Beograd 1951, str. 277-290.

⁴¹) Kovačević Jovan, Srednjevjekovni epigrafski spomenici u Kotoru, sveska II.

⁴²) Pavle Mijović, op. cit. str. 37-38.

⁴³) Usmeno saopštenje Dr Jovana Kovačevića.

⁴⁴) Istorija Crne Gore I, Beograd 1967. str. 356, sk. 49, i str. 369, sk. 56.

⁴⁵) Isto str. 431-432.

⁴⁶) Ivo Stjepčević, Prevlaka, Zagreb 1930; Istorija Crne Gore I, Beograd 1967. str. 328 sk. 34 i sl. 51.

⁴⁷) Istorija Crne Gore I, Beograd 1967. str. 331 i sk. 36.

Preromanska plastika u Bijeloj u crkvi sv. Petra, kao i natpis koji pominje episkopa Jovana, pripadali su preromanskoj crkvenoj građevini iz IX vijeka. Na lokalitetu su 1963. god. vršena sondažna iskopavanja oko današnje crkve i ustanovili smo da je na zidinama jedne veće Bazilike iz V ili VI vijeka sagrađena jedna crkva nepoznatih oblika i dimenzija. Iz bazilike V ili VI vijeka potiču dva pilona sa krstovima smještenim u današnjoj crkvi, a fragmenti kasnije preromanske crkve uzidani su u pročelje ove iste crkve, ili su sakupljeni po okolnom terenu i izloženi u Zavičajnom muzeju.⁴⁸⁾

Sv. Toma u Kutima je najinteresantnija preromanska građevina na teritoriji Boke Kotorske. Očuvanost jednog dijela zidova dozvoljava punu rekonstrukciju crkve. To je bila centralna građevina sa kubetom, sa zidovima razuđenim lezenama s vanjske i nišama sa unutrašnje površine. Apsida je spolja četvrtasta, a iznutra polukružna. U unutrašnjosti crkve otkrivena je oltarska pregrada sa nekoliko očuvanih elemenata od kojih odvajamo parapetnu ploču koju smo otkrili neoštećenu. Na ploči je prikazan krst u tročlanom prepletu sa dva simetrična orla, a greda je dekorisana stilizovanom lozicom kojom se uokviruju predstave lava i ptice. I arhitektura i reljef sv. Tome u Kutima nosi obilježe razvijene preromanike XI vijeka.⁴⁹⁾ U istoj crkvi otkrivene su i freske koje još nijesu identifikovane, ali dosadašnja istraživanja obećavaju ozbiljnu pretpostavku da su freske stare koliko i sama građevina.⁵⁰⁾

Sustjepan iznad Herceg-Novoga, negdje oko današnje crkve sv. Stjepana, krije temelje jedne preromanske crkve. Ono što je tamo otkriveno svjedoči o vrlo bogatoj plastičnoj dekoraciji te crkve: dvije parapetne ploče sa prikazima grifona, jedan kapitel sa vegetabilnim motivima, kao i nekoliko uzidanih dekorativnih elemenata u unutrašnjosti današnje crkve, govore o izvanrednom ukusu preromanske dekoracije.⁵¹⁾

⁴⁸⁾ Sondažna iskopavanja vršio Zavičajni muzej, neobjavljeno; Jovan Kovačević, op. cit; Istorija Crne Gore I, sl. 48 i str. 335, sk. 38.

⁴⁹⁾ J. Kovačević, I. Pušić, Iskopavanja na ruševinama crkve sv. Tome u Kutima — Boka Kotorska, Arheološki pregled 1 od 1959. str. 156-159; Istorija Crne Gore I, str. 432, sk. 67, str. 434, 437 i slike 56, 57, 58, 59.

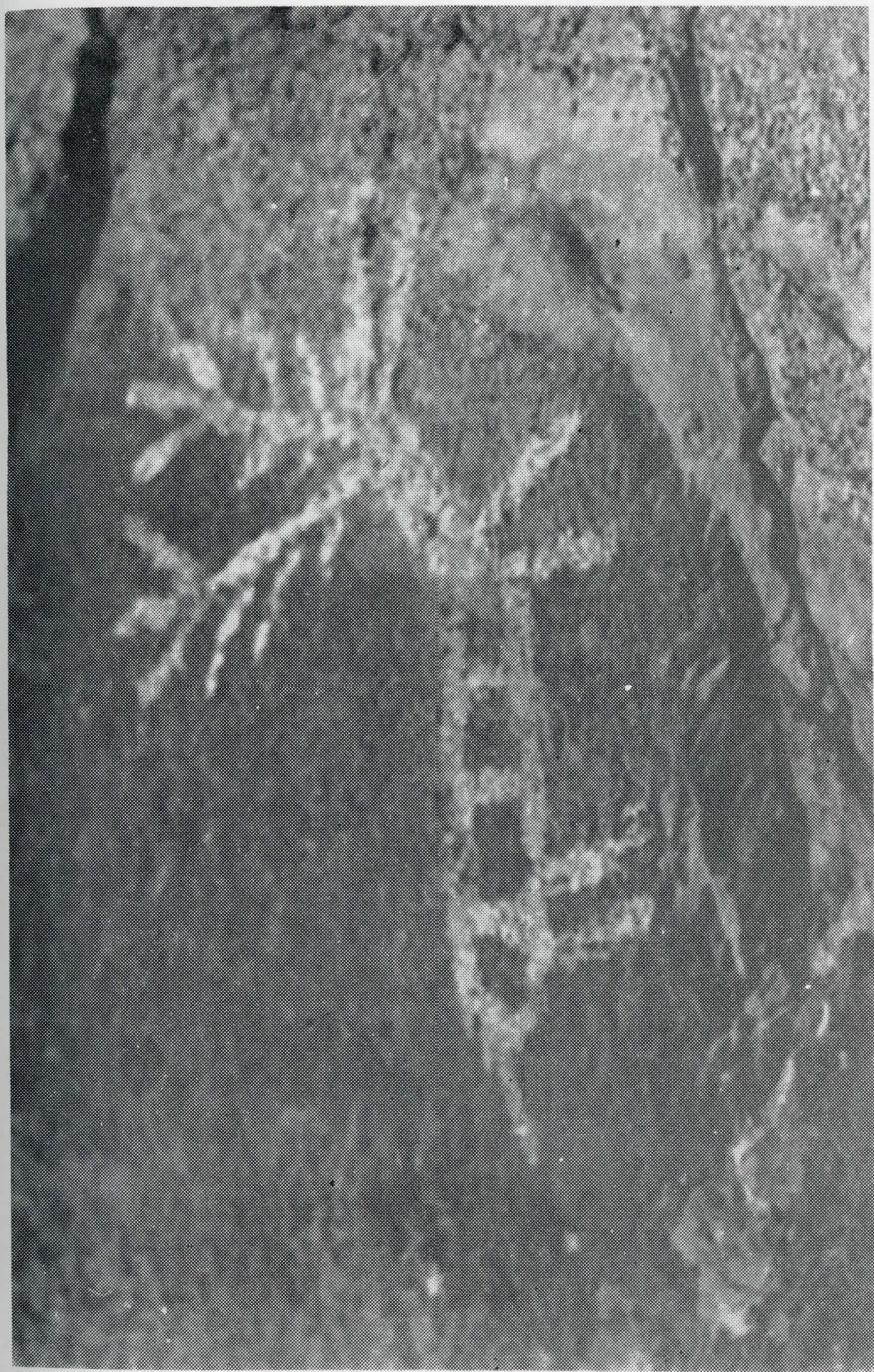
⁵⁰⁾ Prema prvim rezultatima ekspertize zasnovanoj na analogiji i to prema novootkrivenim srednjevjekovnim freskama u crkvici u Paniku na Trebišnjici (iskopavanja vršio u 1967. i 1968. god. Zemaljski muzej u Sarajevu) koje se pouzdano datiraju u XI vijek.

⁵¹⁾ Jovanka Stojanović, op. cit.; Istorija Crne Gore I, str. 378 i sl. 62.

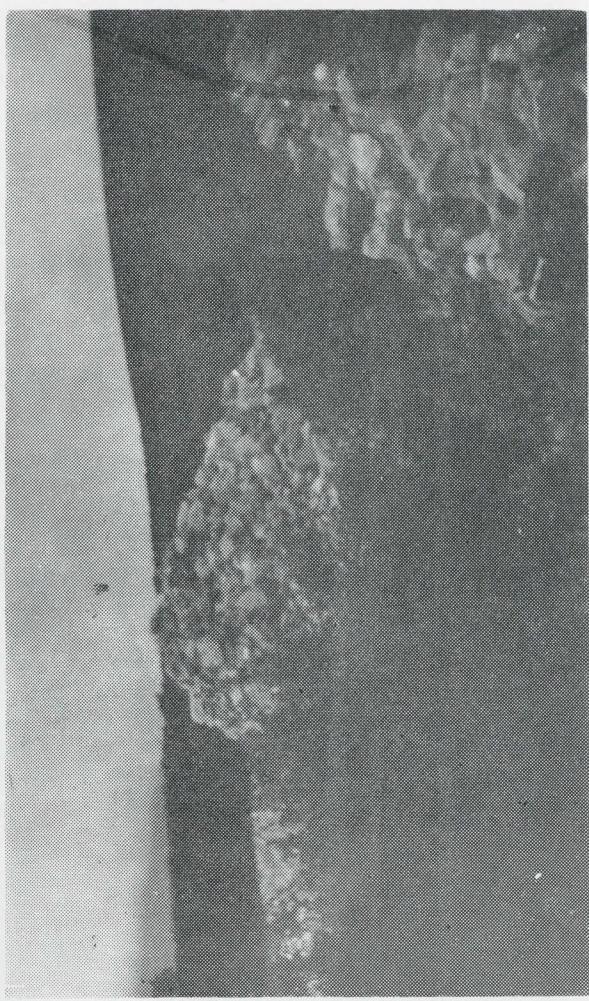
Rani srednji vijek u Budvi prezentira crkva sv. Marije in Punta na kojoj je sačuvan ktitorski natpis po kojemu se vidi da je ova crkva sagrađena 840 godine.⁵²⁾

Ovaj sumarni pregled arheoloških lokaliteta, sa osrvtom na najmjerodavniju literaturu i na rezultate najnovijih istraživanja, neka bude kao početni rad na arheologiji u ovom prvom broju edicije, nakon kojega će uslijediti rezultati naučnih istraživanja za svaku arheološku oblast i za svaki arheološki lokalitet ponaosob.

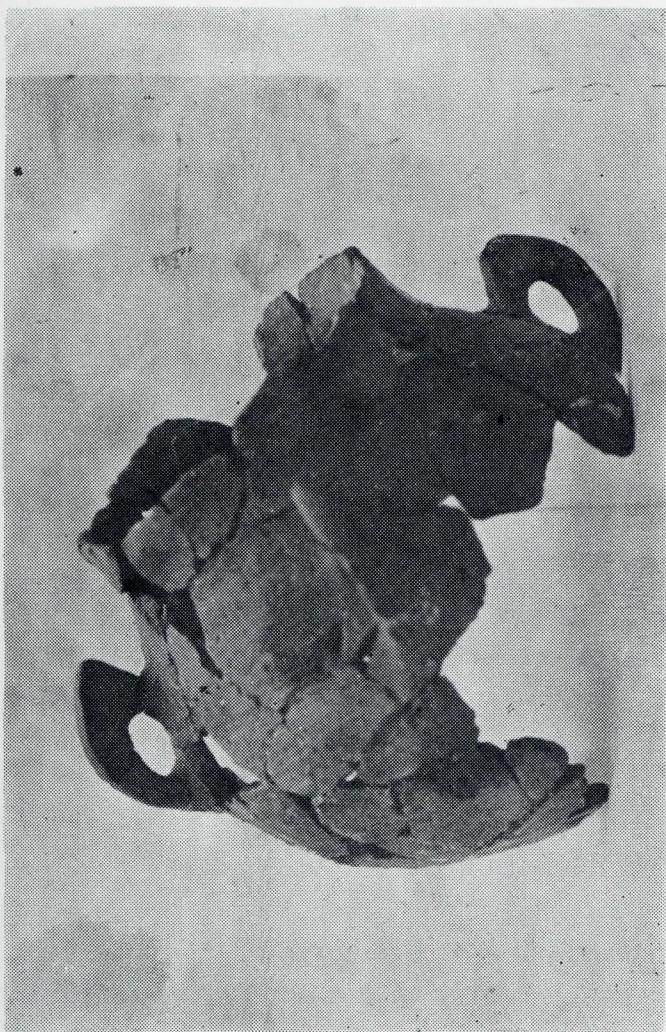
⁵²⁾ Istorija Crne Gore I, str. 352 sk. 47 i str. 355.

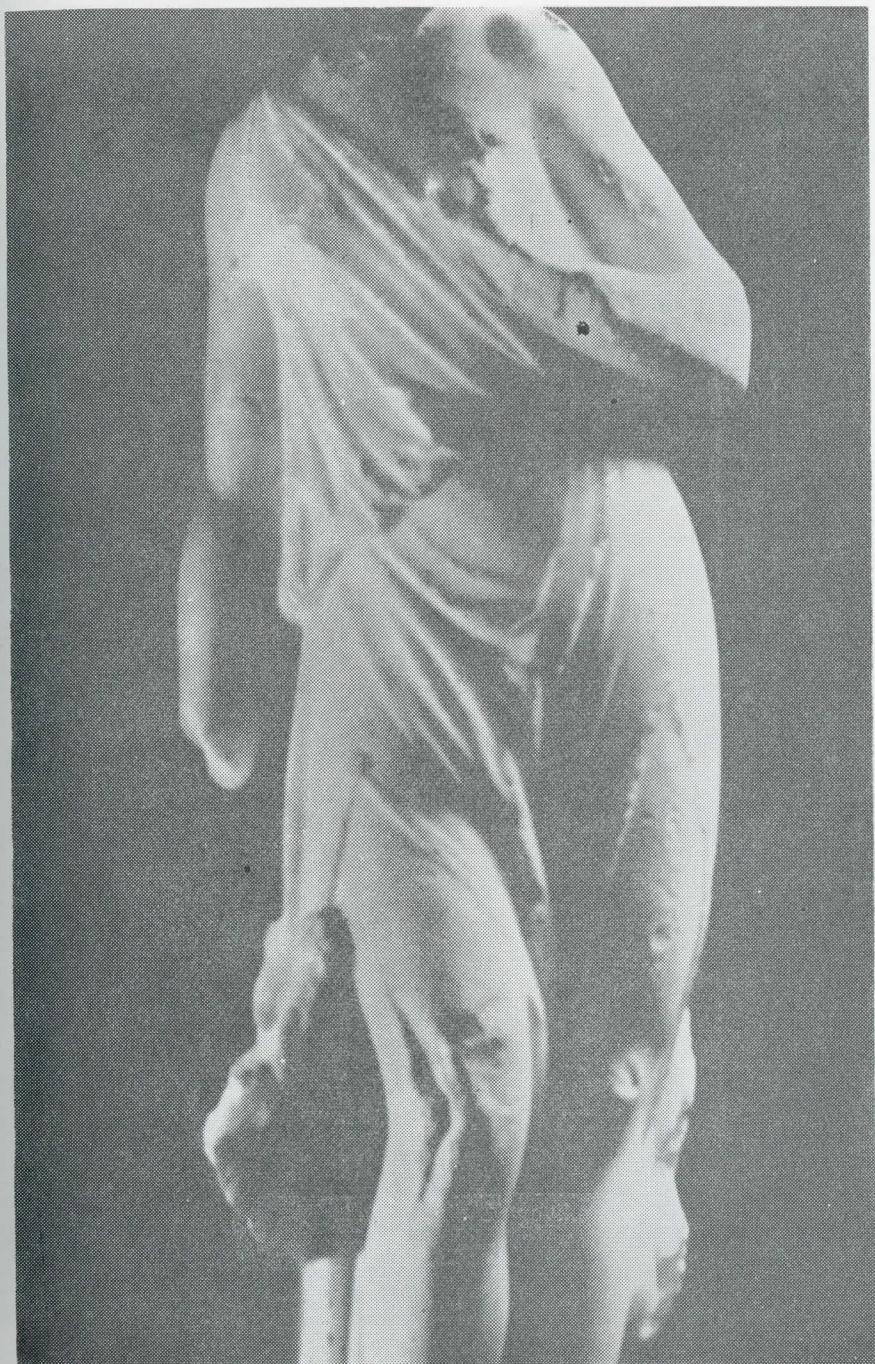
Crtež na stijeni u Lipcima

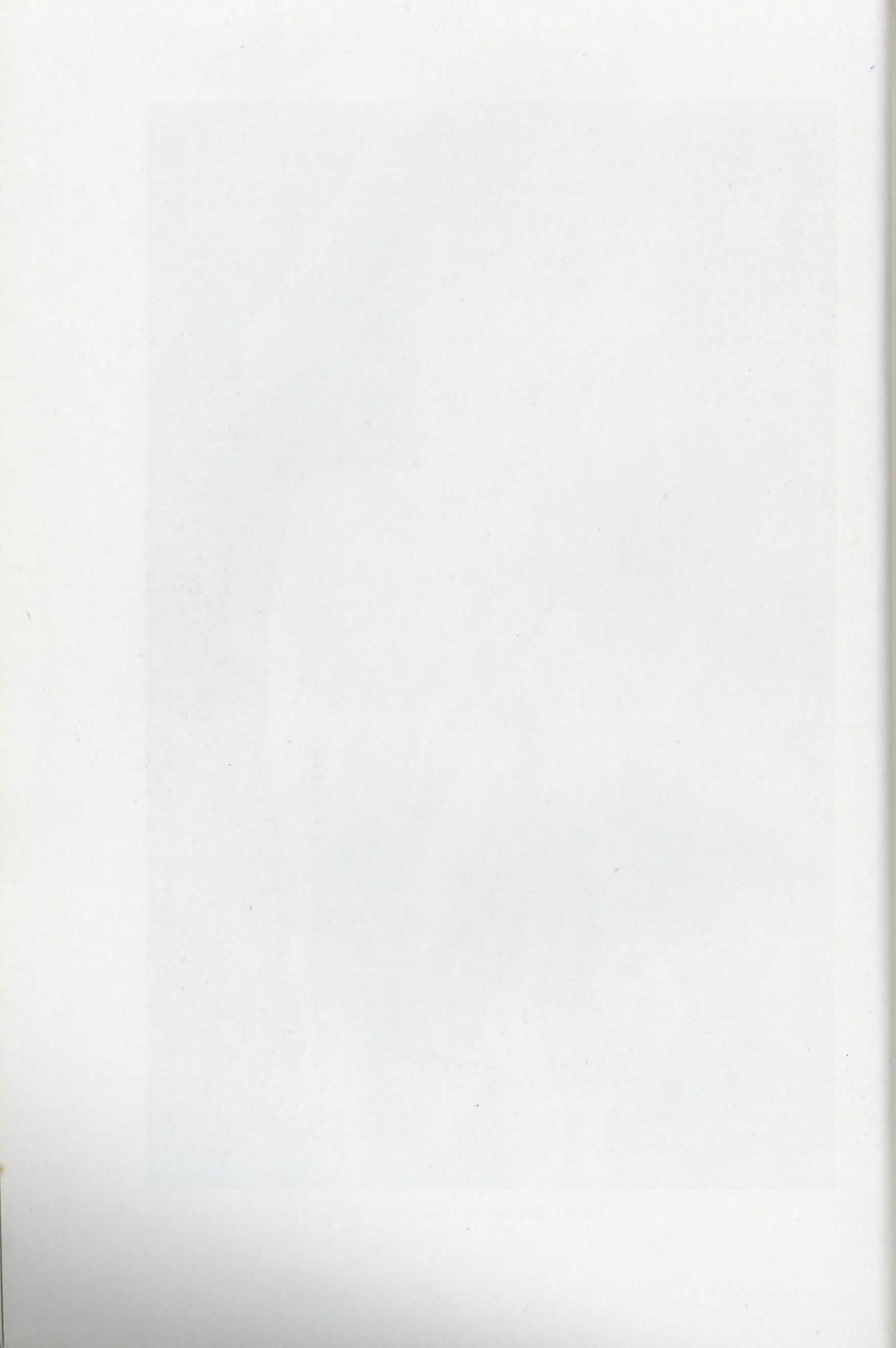
Ilirska gomila u Krtolima

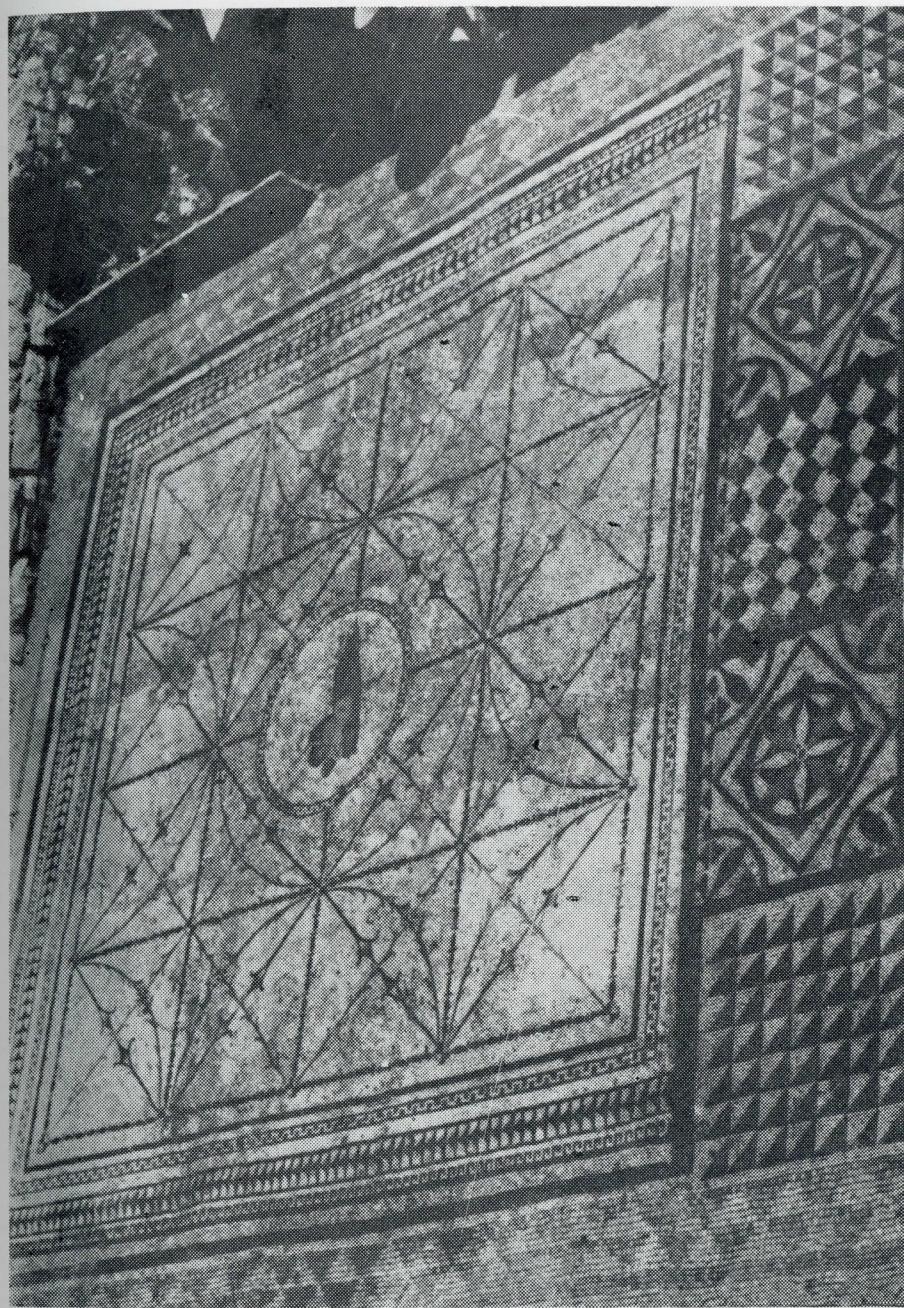

Ilirska urna iz Glogovika

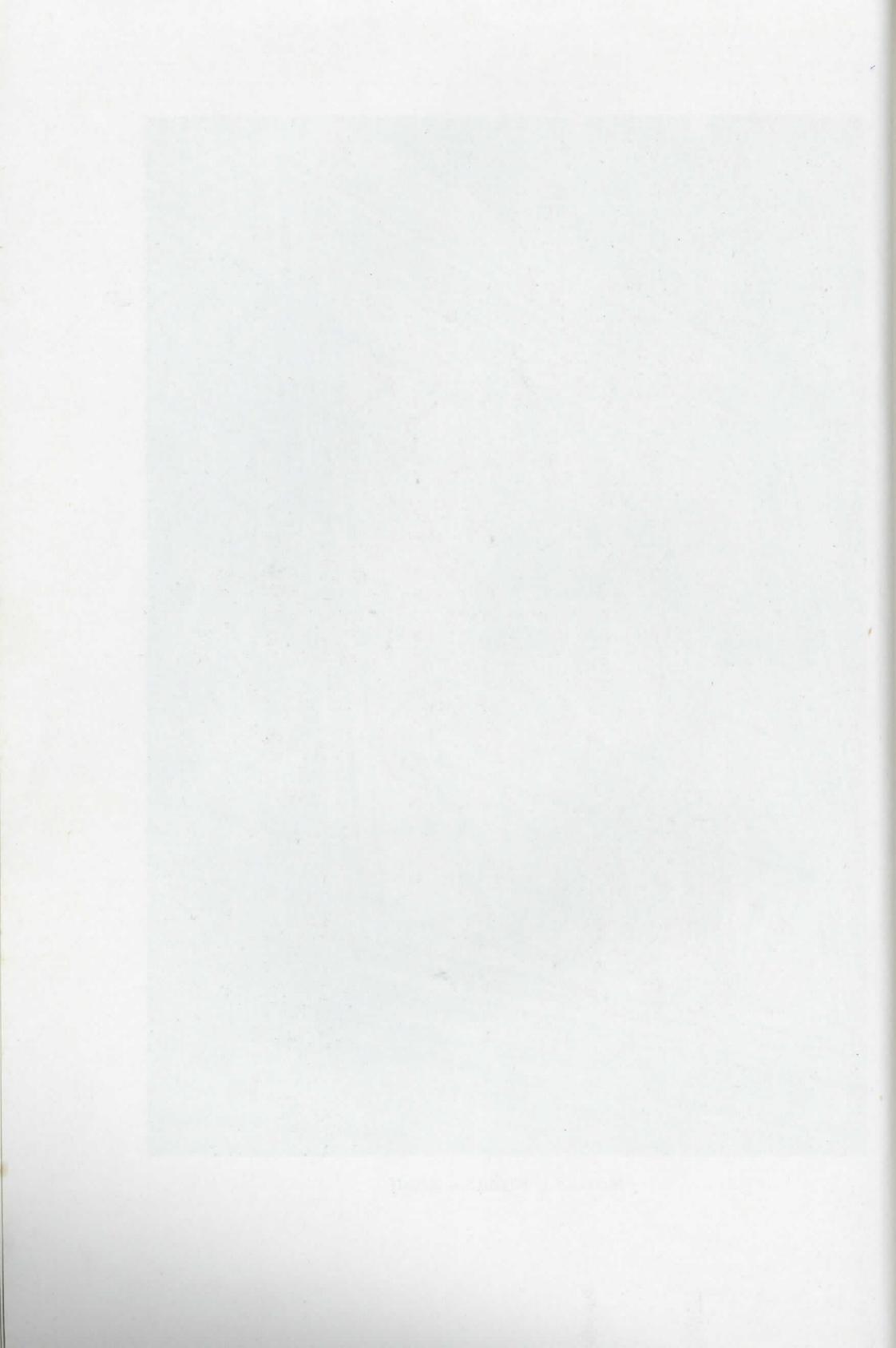

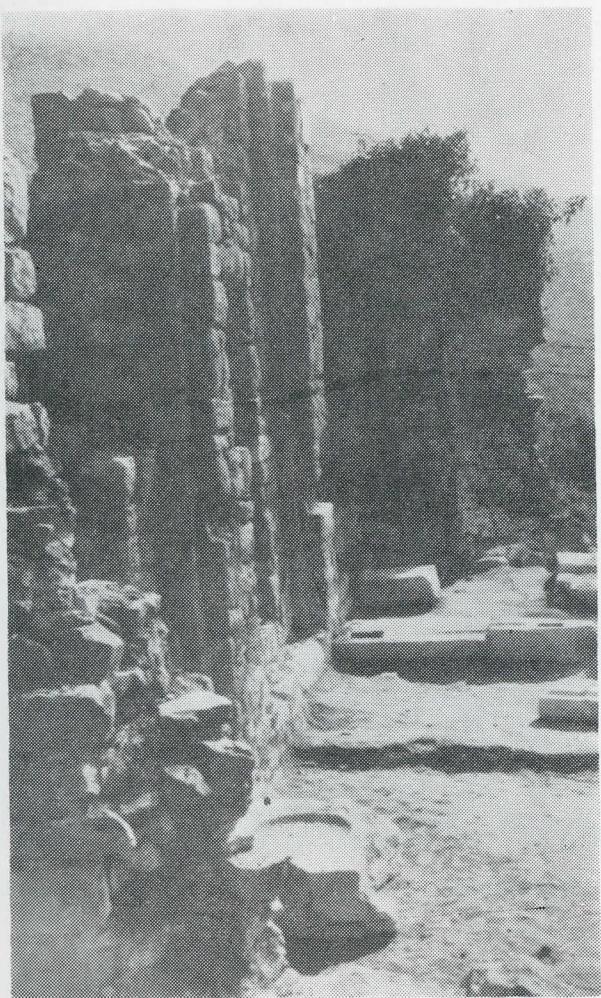
Torzo Dijane iz Sutorine

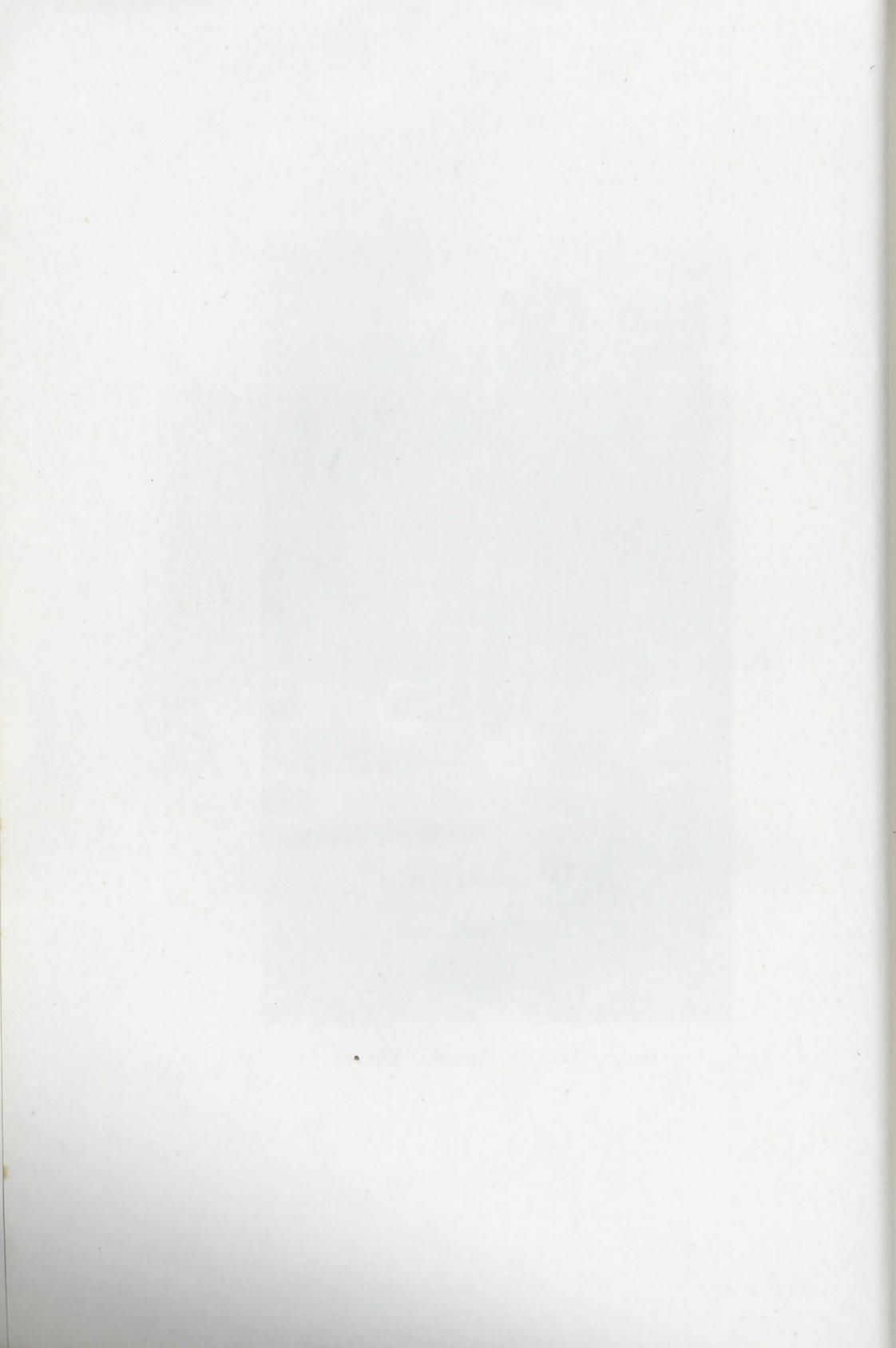

Mozaici u Risnu — detalj

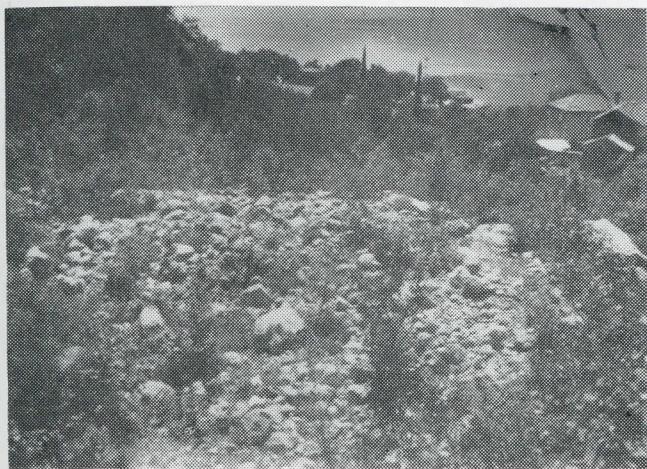
Ostaci crkve Sv. Tome u Kutima

Parapetna ploča iz crkve sv. Tome u Kutima (detalj)

(1911) resulted in small improvements being implemented.

Amfiteatar u Lipcima

»Ciklopski zid« u Risnu